

Derleyenler
DERYA GÜLER AYDIN
ÇINLA AKDERE
Edebiyattaki İktisat

İletişim Yayınları 2049 • Araştırma-İnceleme Dizisi 342

ISBN-13: 978-975-05-1617-7

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK GRAVÜRÜ *Robinson Crusoe*'nun ilk baskısından detay

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ ve *DİZİN* Birhan Koçak

BASKI ve *CİLT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
DERYA GÜLER AYDIN
ÇINLA AKDERE

Edebiyattaki İktisat

İçindekiler

Önsöz..... 9

Milli İktisat ve Edebiyat: Bir Zamanlar Türkiye’de

1930’lu Yıllar Türkiye’sinde İktidar Mücadelesi,
İstanbul Burjuvazisi ve *Lüküs Hayat*

OKTAR TÜREL..... 19

Milli İktisat, Kapalı Ekonomi ve *Kapalı İktisat:*
Selim İleri’nin Bir Yapıtını İktisatla Okumak

EYÜP ÖZVEREN..... 53

Kul-Şair’den Derviş Şair’e:
Hem Parasız Hem de Yatılı Cumhuriyet

İBRAHİM KORKMAZ..... 87

Dünya Klasikleri, Kapitalizm, Sosyalizm ve Ötesi

17. Yüzyıl Fransız Klasiklerinden,
Smithyen Ekonomi Politige “Karakter” ve Analizi

METİN SARFATI..... 113

**Kapitalizmde İnsanlıktan Çıkmanın Hikâyesi:
"Uçurum" İnsanları**

DERYA GÜLER AYDIN 149

**Edebiyat ve İktisat İlişkinin
George Orwell'ın Eserleri Üzerinden Kurulması**

ADEM LEVENT 163

Aleksey Aleksandroviç'in Kulakları:

19. Yüzyıl Rusyası'ndan İnsan Manzaraları

("Все счастливые семьи похожи друг на друга,
каждая несчастливая семья несчастлива по-своему")

BAHAR ARAZ TAKAY 177

Ernest Mandel'in *Hoş Cinayet*'inde

Polisiye Roman Eleştirisi

MEHMET GÜRSAN ŞENALP - ESRA ŞENGÖR-ŞENALP 191

***Modernizmin
Kırılıp Dökülen Dünyası***

**İktisat ve Edebiyat İlişkisi,
Zihinselmekânsız Hikâye Anlatımı ve Düşündürdükleri:
Görelizaman Hikâye Anlatımı ve Geçmişgelecek**

METİN ARSLAN 235

Azizler ve Alimler ya da İktisadın Postmodernizmle İmtihani

HÜSEYİN ÖZEL 251

***Kurumsal İktisat ve
Roman Karakterleri***

**Şövalyelerden Halk Düşmanlarına
İrrasyonel Kahramanlar**

ALP YÜCEL KAYA - M. ERDEM ÖZGÜR 283

**Kurmaca Dünyayı Gerçek, Gerçek Dünyayı
Kurmaca Kişilerle Anlatmak: John Dos Passos'un
Büyük Para'sında Thorstein Veblen**

ÇINLA AKDERE 313

Firma Nasıl Var olur?
Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Üzerinden Kurumların
Ortaya Çıkışına Dair Bir İnceleme

ERKAN ERDEMİR357

KAYNAKÇA.....389

YAZARLAR.....411

DİZİN.....415

Önsöz

19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte iktisadın “bilimselliği” tarih, felsefe, sosyoloji gibi disiplinler yanında kurumlar ile bağının koparılması pahasına sağlanmıştır. Böylesi bir çerçevede, ne yazık ki insanın da ontolojik olarak doğa ve toplumdan soyutlanması gerekmiştir. İnsanı iktisadi analize hem birey hem de toplumsal varlık olarak yeniden kazandırmanın ve insanın özsel bütünlüğünü sağlamanın yolu, iktisat ile bağı koparılan alanları yeniden düşünmekten geçmekte ve bu bağlamda, iktisadın diğer disiplinlerle ilişkisi yeniden sorgulanmaya ve hatta kurulmaya çalışılmaktadır. Bu ilişkiyi inceleyen geniş bir yazın bulunmakla beraber, iktisadın edebiyat ile ilişkisi oldukça yeni bir çalışma alanıdır.

George Sand sanatın temel argümanını, edebiyatı da içerecek biçimde, şöyle ifade etmiştir: “Sanat pozitif gerçekliğin araştırması değil, ideal gerçekliğin arayışıdır” (Pavel, 2003, s. 9). Bilimin amacı ise idealize etmek değil, gerçekliği ortaya koymaktır. Yine de, ‘ideal’in bilimde mi yoksa sanatta mı karşımıza çıktığına dair kesin bir şey söylemek mümkün gözükme de, neoklasik teori ile birlikte iktisadın “kendi” idealini kurguladığı teorik gelişimine tanık olduğumuzu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, edebiyatçının ve iktisatçının belli bir kurgu için

soyutlamayı kullandığı ama bu kurguda kimilerine göre “ideal” olarak ortaya konulan gerçekliğin iktisat bağlamında sorgulanır olması gerektiği ileri sürülebilir. Böylesi bir sorgulamada iktisadi “ideal” olandan ziyade herkesin içinde yaşadığı reele yaklaştırmak için, edebiyat dahil olmak üzere diğer disiplinlerle yeniden ilişkilendirme gereği doğmaktadır.

Her ne kadar soyutlama ve kurgu, sanat ve dolayısıyla edebiyat için gerekli olsa da, özellikle 19. yüzyıl romanlarını düşündüğümüzde tarih, sosyal yapı ve dolayısıyla iktisadi iklim ilişkisi gözle görülür biçimde romanın kurgusuyla iç içe geçmiştir. J. Prévot’un belirttiği gibi, 18. yüzyıl romanları belirli bazı türlerle sınırlıydı: “Aşk romanı, psikolojik analiz romanı; macera romanı, silahşorluk romanı; haydutluk romanı, yolculuk romanı, öğretici roman, eğitici roman; tarihî roman; gerçek hayattan alıntı roman, otobiyografi; ütopyik roman ve erotik roman; skandal romanı; mektuplaşma ile yazılan roman; komik, fantastik, trajik hikâyeler, cinayet hikâyeleri” (Prévot, 1994, s. 7). Fakat 19. yüzyılda roman burjuva hayatını temsil etme konusunda oldukça gelişmiştir. Honoré de Balzac’ın, Gustav Flaubert’in romanları bu roman tipinin başlıca örnekleridir. Balzac’ın söylediği gibi, roman bu dönemde “tarihten daha üstündür çünkü tarihçinin çoğunlukla ilgilenmediği, bilincin en gizli kalmış köşelerine, özel yaşamın karanlıkta kalmış alanlarının detaylarına kadar girer” (Piégay-Gros, 2005, s. 237).

Tarih, sosyal bilimlerde iktisatla ve sanatın bir dalı olarak edebiyatla oldukça yakın ilişki içindedir. “Roman tarihle rekabet halindedir: Bilimselliği ve bilgiye olan ilgisi kendisini tarihçinin söylemi ile eşit tutmasını sağlar” (Prévot, 1994, s. 7). Diğer bir deyişle, “tarihsel gerçeklik” anlatıyı farklı biçimlerde yönlendirir. Tarih edebiyatı, Blaise Cendrars’ın *Altın* (1925) adlı romanında olduğu gibi kimi zaman destekleyicidir; Robert Merle’nin *Ölüm Benim İşimdir* (1952) romanındaki gibi kimi zaman tamamlayıcıdır; hatta bazen de kendini, Primo Lévi’nin *Ya İnsansa* (1947) romanındaki gibi edebiyatın öznesi yaparak edebiyatın konusu bile olur. Bu çerçevede, romanların yazıldıkları dönemdeki tarihsel ve dolayısıyla iktisadi ortamı ve bu

ortama dair değerlendirmeleri ilerinde barındıklarını söylemek mümkündür. Böylesi bir tamamlayıcılık ilişkisi iktisat kurumlarının 18. yüzyılda tartıştığı fakat daha sonraki dönemlerde göz ardı ettiği bazı kavram ve düşüncelerin tekrar gündeme getirilmesine yardımcı olabilir.

Edebiyatın iktisadi analizden yararlanma yollarının “Edebi analiz nedir?” sorusuna verilen yanıtta aranması gerektiğini düşünüyor ve doğal olarak bu sorunun cevabını edebiyat kuramcılarına bırakıyoruz. Bizim esas olarak üzerinde durduğumuz nokta, edebiyatının farklı edebi dönemler ve türler açısından ortaya koyduğu sanatsal kurgunun, iktisadi düşünce tarihine yapabileceği katkının ne olduğudur. İktisadın bir sosyal bilim olduğu hatırlatılırken ve insanın toplumsal bir varlık olduğu yeniden ortaya konulmaya çalışılırken, iktisadın edebiyat ile ilişkisi diğer alanlarla olan ilişkisi kadar yakın ve tamamlayıcı nitelikte midir? Bu çerçevede, çalıştaya katılan değerli yazarlarımızın her biri, “Edebiyattaki İktisat” başlığı altında yukarıdaki soruyu değişik boyutlarıyla incelemekte ve irdelemektedirler.

Kitabın ilk bölümünde, milli iktisada dair konuların edebiyatın üç farklı türündeki (operet, roman ve şiir) işlenişleri incelenmiştir. Oktar Trel “1930’lu Yıllar Türkiyesi’nde İktidar Mücadelesi, İstanbul Burjuvazisi ve *Lüküs Hayat*” adlı çalışmasında, Cumhuriyet’in 1930’lu yıllarında ne çıkan seyirlik sanatlardan tiyatro ve operetin tarihine, toplumsal ve ekonomik gelişme bağlamında Türkiye’deki siyasal iktidar mücadelesinin ana hatlarını sergileyerek ışık tutuyor. Darülbedayi’de, ilk kez 1933-1934 sezonunda temsil edilmiş Türk opereti *Lüküs Hayat*’ın bugün hl güncel kalışını, kurgusundaki iktisadi doku ile açıklayan Trel, iktisadi dokuyu sadece metinde “bolluk içinde güzel yaşama” fikrinin ne çıkmasıyla değil, burjuvazinin ve düşük gelirli sınıfların hırslarına bağlamaktadır. Bu hırslar burjuva sınıfı için daha yüksek mevkieler elde etmek ve bu sayede servetlerini artırmakken, düşük gelirli sınıflar için sınıf atlama umudu ve beklentisi olarak ifade edilmiştir.

Eyüp zveren “Milli İktisat, Kapalı Ekonomi ve *Kapalı İktisat*: Selim İleri’nin Bir Yapıtını İktisatla Okumak” adlı makale-

sinde, Selim İleri'nin kendi deyiimiyle “uzunluğu bakımından bir uzun öykü, psikolojik derinliği ve kurgusu bakımından ise bir kısa roman niteliği” taşıyan *Kapalı İktisat* (2007) adlı yapıtını inceler. Bu çalışma, Selim İleri'in yapıtını yalnızca bir döneme tutulan ayna olarak görmekle kalmaz, aynı zamanda bu yapıtın hangi iktisadi süreçlere özgü bir dinamiği ve işleyişi olduğunu gösterir. Özveren'e göre, Selim İleri'nin anlatısı milli iktisat/kapalı ekonomi'nin dinamiği şeklinde gelişir ve bu gelişim Schumpeter'in iktisadi gelişme tanımına uyar: İktisadi gelişme dalgaları yenilikler tarafından bir zaman sonra kırılır ya da aşılır, yeni dengeler oluşur, bu yeni dengeler, Özveren'in deyiimiyle, “yeniliklerle yeniden sarsıl[ır]”.

İbrahim Korkmaz, “Kul-Şair'den Derviş Şair'e: Hem Parasız Hem de Yatılı Cumhuriyet” adlı makalesinde, Halil İnalçık'ın *Şair ve Patron* (2010) adlı yapıtından yola çıkarak, egemen ekonomik ilişkilerin belli kültür çevrelerini temsil eden sanat üzerindeki etkisini işler. Şair ile patron arasındaki ilişkinin iktisadi anlamda nasıl evrim geçirdiğini araştıran Korkmaz, bu süreçteki kırılma noktasını Cumhuriyet dönemi olarak belirler. Korkmaz, şairin “kul-şair”den “derviş şair”e evrilmesini Cemal Süreya'nın şiiri ekseninde ele almıştır.

Kitabın ikinci bölümünde, dünyaca ünlü klasik romanlardaki iktisadi izler incelenmekte ve böylece iktisadi düzen ile bu düzenin doğasını belirleyen ideolojilerin edebiyat ile nasıl iç içe geçtiği gösterilmektedir. Metin Sarfati, bölümün ilk makalesi olan “17. Yüzyıl Fransız Klasiklerinden, Smithyen Ekonomi Politieęe ‘Karakter’ ve Analizi” isimli çalışmasında, La Bruyère'in ünlü eseri *Karakterler*'de Smityen sorunsalı ortaya koymaktadır. Çalışmasında, Adam Smith'in La Bruyère'e atıfta bulunduğunun altını çizen Sarfati, *Augustineyen* bir perspektif ve estetik-etik bir bütünlük içinde, insan tabiatının esasen tutkularının tutsağı olduğu tezini eleştirmektedir.

Derya Güler Aydın, “Kapitalizmde İnsanlıktan Çıkmanın Hikâyesi: ‘Uçurum’ İnsanları” makalesinde, Jack London'ın 1902 İngilteresi'ni kaleme aldığı *Uçurum İnsanları* (*People of Abys*) adlı romanında kapitalizmin temel iktisadi ve kurum-

sal izlerini araştırır. Güler Aydın, *Uçurum İnsanları*'nda kapitalizmde bireyin karşı karşıya olduğu sorunları ve bu sorunların eleştirisini “işte böyledir durum, ortadaysan kentin doğudadır uçurum” diye bitirdiği dizelerinde ortaya koyar. Çalışmada, sermaye birikiminin neden olduğu çelişki ve bu çelişki dolayısıyla bireyler arasındaki ilişkilerin iktisadi ve toplumsal koşullar tarafından nasıl belirlendiği ve böylece kapitalizmin bireyi nasıl insanlıktan çıkardığı (*dehumanization*) romanın içeriği ile birlikte tartışılır.

Edebiyatta kapitalist sistemin dinamiklerinin nasıl izler taşıdığına dair yorumlar sunan bir başka çalışma, Adem Levent'in “Edebiyat ve İktisat İlişkisinin George Orwell'in Eserleri Üzerinden Kurulması” adlı makalesidir. Levent, edebiyat ve iktisat ilişkisini, George Orwell'in 1945 yılında yazmış olduğu *Hayvan Çiftliği* ve 1949 yılında yayımladığı *1984* adlı eserlerinde tartışır. Bu bağlamda, edebiyat eserinin, normatif iktisat tartışmalarından izler taşıdığı fikrini savunur. Levent, sosyalist düzende eşitliğin özgürlüğü; kapitalist düzende ise özgürlüğün eşitliği yok etmesini, merkezî planlama, ağır sanayi hamlesi ve kalınma, devlet denetimi yoluyla özel yaşamın ihlali ve proletarya diktatörlüğü gibi konulara eğilerek analiz eder.

Sosyalist iktisadi düzenin edebi eserlere yansımaları teması, Bahar Araz Takay'ın “Aleksy Aleksandroviç'in Kulakları: 19. yüzyıl Rusyası'ndan İnsan Manzaraları” adlı makalesinde de işlenmektedir. Bu makalede Araz Takay, Lev Tolstoy'un ilk baskısı 1878 yılında yapılmış ünlü romanı *Anna Karenina*'da, devrimi oluşturan ekonomik ve sosyal koşulların Rus toplumunun aristokrat kesimi ile köylü kesimi arasındaki sınıf çatışmasının derinleşmesine bağlı olduğunu ortaya koyar. Çalışmada, bir tarım ülkesi olan Rusya'nın, feodal bir toplumdan Batılılaşan bir toplum olma yönünde attığı adımlar, Avrupa'daki sanayileşme dalgası ile birlikte demiryollarının önemi ve kapitalizmin evlilik kurumunu nasıl dönüştürdüğü anlatılır. Makalede aynı zamanda *Anna Karenina*'nın bir aşk romanı olmasının ötesinde, derin iktisadi ve toplumsal çözümler sunan bir içeriğinin olduğu ortaya konulur.

Mehmet Gürsan Şenalp ve Esra Şengör-Şenalp'in "Ernest Mandel'in *Hoş Cinayet*'inde Polisiye Roman Eleştirisi" adlı makalesinde, edebiyat ve iktisat ilişkisi klasik dedektif hikâyelerinin temelinde yatan 'burjuva toplumundaki suç olgusu' üzerinden kurulur. Mandel, polisiye türünü incelerken Marksist bir iktisatçı kimliğine bürünür ve bu türün okuyucularının talebine dair çıkarsamalarda bulunur. Çalışmada ayrıca iktisat mesleğini seçen akademik ya da akademi dışı (bürokrat, teknokrat vb.) kişilerin tek yönlülüğü, anti-entelektüalizmi, kariyerizmi ve elitizmi gibi eğilimlerin eleştirisi iktisattaki edebiyatın izinden gidilerek yapılır.

Kitabın "Modernizmin Kırılıp Dökülen Dünyası" adlı üçüncü bölümü modernizmin ideallerinin edebiyat ve iktisatta nasıl işlendiğine dair ipuçları verir. Metin Arslan "İktisat ve Edebiyat İlişkisi, Zihinselmekânsız Hikâye Anlatımı ve Düşündürdükleri: Görelizaman Hikâye Anlatımı ve Geçmişgelecek" adlı makalesinde, her iktisadi metnin aynı zamanda bir hikâye anlatımı olduğu düşüncesinden yola çıkarak, aynı zamanda edebi bir eser olarak kabul edilebileceğini ileri sürer. Bu anlamda iktisat metnini *modern Weltanschauung*'un mitlerle örülü *zihinselmekânsız hikâye anlatımı*'nı gerçekleştiren bir metin olarak kabul eder. Edebiyatta iktisadı aramaktan çok, bu iki alanın dış gerçekliği temsil ederken kullandıkları yöntemleri karşılaştırır. Arslan, iktisatta da edebiyatta da teori seçiminin hangi (rasyonel) zeminde yapıldığını ve sosyal analizin süreç içinde ne denli farklılaştığını inceler.

Hüseyin Özel "'Azizler ve Alimler' ya da İktisadın Postmodernizmle İmtihanı" adlı makalesinde, Terry Eagleton'un *Azizler ve Alimler*'ini konu alır. Eagleton bu romanda düşün tarihinin dört ünlü kişisini İrlanda'da bir kır evinde tesadüfen bir araya getirir. Bu kişiler İrlandalı devrimci James Connolly, ünlü düşünür Ludwig Wittgenstein, Rus entellektüel Mikhael Bakhtin ve İrlandalı yazar James Joyce'un *Ulysses* romanının kahramanı Leopold Bloom'dur. Kahramanlar Endüstri Devrimi sonrasındaki, yani 'postmodern dünya'daki varoluşlara dair trajedilerini anlatırken, Özel, böyle bir 'postmodern durumun'

iktisat için önemli içermelere sahip olup olmadığını sorgular.

Kitabın üçüncü bölümünde ve kurumsal iktisat ekseninde edebiyat ve iktisat arasındaki diyalogu inceleyen çalışmalardan ilki Alp Yücel Kaya ve M. Erdem Özgür'ün "Şövalyelerden Halk Düşmanlarına İrrasyonel Kahramanlar" adlı makalesidir. Bu çalışmada iki edebiyat eseri incelenir. Bunlardan birincisi, 8. yüzyılda İspanya'nın Sarazenler'i ve Fransa'nın Charlemagne'ı arasındaki mücadeleyi anlatan bir 11. yüzyıl destanı *Roland'ın Türküsü (La Chanson de Roland)* ve diğeri Henrik Ibsen'in 1882 yılında kaleme aldığı *Bir Halk Düşmanı* adlı tiyatro oyunudur. Makalede, kurumsal iktisadın temel sorunsalı; 'sosyal yapıya dair değişim' ele alınır. Dengeyi bozan ve değişimi doğuran irrasyonel kahramanlardan biri feodal dönemde, diğeri ise kapitalist dönemde ortaya çıkar: Kont Roland ve Dr. Stockmann. Kaya ve Özgür'ün farklı tarihsel süreçlerde ortaya çıkan bu iki karakter üzerinden yaptığı karşılaştırmalı incelemeler, Schumpeter'in ekonomik ve toplumsal dönüşümler hakkındaki analizini yeniden düşünmeyi sağlar.

Kurumsal iktisada dair argümanların edebiyat eserlerinde ortaya çıkışını ele alan bir diğer makale, Çinla Akdere'nin "Kurmaca Dünyayı Gerçek, Gerçek Dünyayı Kurmaca Kişilerle Anlatmak: John Dos Passos'un *Büyük Para*'sında Thorstein Veblen" adlı makalesidir. Akdere, John Dos Passos'un A.B.D. adlı üçlemesinin son kitabı olan *Büyük Para*'da (*The Big Money*) (1936) Thorstein Veblen'in adının geçmesinin anlamını sorgulayarak, bu romanda iktisat ve edebiyat arasındaki karşılıklı etkileşimin nasıl ortaya çıktığını gösterir. Özellikle Charley Anderson karakterinin hayatından aktarılan kesitlerle, Veblen'in toplumu değiştirme ve dönüştürme görevini yüklediği mühendislerin karşı karşıya olduğu çelişki, çıkarlarının kapitalist sınıfın mı yoksa işçi sınıfının çıkarına mı yakın olduğu sorusu temelinde araştırılır.

Kurumsal iktisadın edebiyat ile ilişkisi, Erkan Erdemir'in "Firma Nasıl Varolur? Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* Üzerinden Kurumların Ortaya Çıkışına Dair Bir İnceleme" adlı makalesinde de araştırılır. Ahmet Hamdi Tanpınar tarafından

yazılmış romanda doğrudan temel bir ihtiyaca yaslanmayan, kendi işlevini kendi yaratan, uzun süre kâr elde etmeyi düşünmemiş, kâr etmek istediğinde de bunu nasıl yapacağını pek de bilemeyen bir kurumun, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün kurumsallaşma süreci, hem şirket hem de örgüt kuramları açısından derinlemesine incelenerek, iktisadi ve toplumsal bir ironi edebiyatın dilinden yeniden sunulur.

ÇINLA AKDERE - DERYA GÜLER AYDIN

***Milli İktisat ve Edebiyat:
Bir Zamanlar Türkiye'de***

1930'lu Yıllar Türkiye'sinde İktidar Mücadelesi, İstanbul Burjuvazisi ve *Lüküs Hayat**

OKTAR TÜREL

Giriş

Cumhuriyet'in 1930'lu yıllardaki siyaset, iktisat ve sanat arayüzlerinde dolaşan bu deneme, yazım planını sergileyen Giriş ve onu izleyen beş bölümden oluşmaktadır. Giriş'in başlangıç tümcelerinde önce açıklığa kavuşturulması gereken şey, ele alınan sanat eylemleri arasından neden sadece seyirlik sanatlar dalındakilerin seçildiğidir. Seyirlik sanatların jenerik örneği sayılabilecek ve bir anlamda opera/operet'i de kapsadığı¹ dü-

(*) "Hayatlarını büyük bir sanata vakfeden" tiyatro sanatçıları ve emekçilerine adanan bu yazı İktisadi Düşünce Girişimi tarafından 3-4 Mayıs 2012'de Hacettepe Üniversitesi'nde (HÜ) düzenlenen İktisat ve Edebiyat Çalıştay'ında sunulan bildirden türetilmiştir. Yazar, anılan çalıştayın Düzenleme Komitesi üyeleri Prof. Dr. Hüseyin Özel, Dr. Derya Güler Aydın, Öğr. Gör. N. Nilgün Çokça, Dr. Muammer Kaymak ve Arş. Gör. Osman Küçükşen'e (tümü HÜ'den), sağladıkları bilgi ve veri desteği için Ali Rıza Aydın (TSBD) ve aktris Tilbe Saran'a (Kadir Has Ü.), görüş ve eleştirileri ile nihai metnin biçimlendirilmesine yardımcı olan Prof. Dr. Fikret Şenses (ODTÜ) ve Tunç Tayanç'a (ESDA), nihai metnin üretimine katkısı dolayısıyla Ergün Altuntaş'a (TSBD) teşekkür borçludur. Olguların aktarım ve yorumlanmasındaki yanlışlık ya da yetersizliklerin sorumluluğu tümüyle yazara aittir.

1 Say (2002, s. 386, 395)'dan yararlanarak aşağıdaki tanımları okurumuza sunuyoruz:

Opera: Tiyatro ve müziğin temelleri üzerinde şiir, şarkı, dans, dekor, kostüm,

şünüleebilecek olan tiyatro, And'ın (1983, s. 43) işaret ettiği gibi, seyirci ile var olan ve onunla bütünleşen bir “topluluk sanatı ve eylemi”dir. Bir tiyatro gösterisi, seyirci önüne her çıkışında yeniden doğar; seyirci oyun metnini ve oynanışını algılayarak oyunu yönlendirir; diğer izleyiciler ve oyuncularla duygudaşlıklar kurar. Dolayısıyla, “(b)ir ülkenin tiyatrosunun tarihi, her şeyden önce onun seyircisinin” (yani, beğenileri, toplumsal algıları ve eğilimleri ile tiyatroyu çevreleyen toplumun) tarihidir.² And'ın görüşüne içtenlikle katılıyoruz.

İkinci Bölüm, 1930'lu yılların ilk yarısındaki toplumsal ve ekonomik gelişme bağlamında Türkiye'deki siyasal iktidar mücadelesinin ana hatları ile (yukarıda değindiğimiz arayüzeylerle ilişkisi ölçüsünde, seçici bir biçimde) sergilenmesini amaçlamaktadır. Bu bölümdeki anlatı, gerektiğinde daha geniş bir dönemin, Cumhuriyet'in “kuruluş yılları” sayabileceğimiz 1923-1938 döneminin gözlemleri ile de zenginleştirilmiştir. Üçüncü Bölüm'de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında siyasal önder Atatürk'ün, hükümetin ve bürokrasinin sanata ve özellikle tiyatroya bakışı ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölüm, Türkiye'de 1908 Devrimi'nden sonra canlanmaya başlayan modern seyirlik sanatların gelişiminde kilit önem taşıyan bir kuruluşun, Darülbeydi'nin³ 1914-1938 dönemindeki yaşam öyküsüne ağırlıklı olarak yaslanmaktadır. Bu bölümde Cumhuriyet Devrimi'ni destekleyen yazarların Türk tiyatrosunun repertuar, kadro ve topluma açılışına ilişkin düşünceleri üzerinde de durulmaktadır; çünkü bu

resim, mimarlık, şan ve oyunculuk sanatlarının kaynaştığı sanatsal bileşim. Operet (küçük opera): 19. yüzyılın ikinci yarısında Viyana ve Paris'te ortaya çıkan eğlenceli, neşeli, hafif opera türü. Say, opera/operet'i müziklendirilmiş seyirlik sanatların ötesine geçen *tümel* sanat dalları olarak tanımlamaya eğilimlidir. Operet ve diğer müzikli oyun formları arasındaki farklılıklar için, bkz. Dipnot 48-49.

- 2 Tiyatronun toplum karşısındaki bu eşsiz konumunu tanınmış tiyatro adamı Muhsin Ertuğrul, *Türk Tiyatrosu* adlı program dergisinin Ekim 1959 sayısında şöyle anlatıyor: “İnsan sesinin plaktan ve radyodan, insan resminin sinema ve televizyondan, insan sanatının muhakkak bir teknik vasıta süzgecinden geçtiği bir zamanda tiyatro, insanla insanın vasıtasız karşılaştığı tek sanat alanı olarak kalıyor” (aktaran: Nutku, 1969, s. 79).
- 3 1934'ten sonra İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları, günümüzde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Tiyatroları adı ile bilinmektedir.

düşünceler çoğunlukla Darülbedayi'ye yönelen eleştiriler dolayımında dile getirilmiştir. Ana öykünün yanına ikincil anlatılar olarak söz konusu dönemdeki tiyatro ve operet topluluklarının beşeri ve mekânsal hareketliliği de eklenmektedir. Bu yüksek düzeyli hareketliliğin Türk tiyatrosunun o dönemde (ve halen) aşmaya çalıştığı eğitim, kadrolaşma, repertuvar seçimi, yerel tiyatro edebiyatının ve toplumla etkileşimin geliştirilmesi gibi sorunların çözümüne olumsuz yansımaları apaçktır.

Beşinci Bölüm, Darülbedayi'de 1933-1934 sezonundaki ilk temsilinden günümüze dek, Türk operet/müzikli oyun repertuvarının en parlıtlı örneklerinden (bazen kullanılan İngilizce deyimle, "hit"lerinden) biri olma niteliğini korumuş *Lüküs Hayat* üzerine odaklanmaktadır. Bu operetin yıllar boyunca eksilmeyen albenisi, sadece çağdaş Türk müziğinin önde gelen bestecilerinden Cemal Reşit Rey'in (1904-1985) şen ve cana yakın müzik yazısı ve ağabeyi Ekrem Reşit Rey'in (1900-1959) bu müzikle uyumlu bir bütün oluşturan metni ile açıklanamaz.⁴ Kanımızca, İstanbul'da 1920'lerde başlayan, giderek diğer büyük kentlere de sıçrayarak 1930'ların ortalarında zirvesine ulaşan operet "salgın"ı, salt bir kültürel kaymanın ötesinde, seçkin ve etkili katmanları İstanbul'da yerleşik Türkiye burjuvazisinin yükselişiyile eşzamanlı bir toplumsal olgudur. Bu olgunun 1980'li yılların ortasında yeniden dirilişi ardındaki toplumsal ve kültürel zemin, Altıncı (ve son) Bölüm'de irdelenecektir.

4 Rey kardeşlerin *Lüküs Hayat*'tan önceki ilk operet çalışması, Darülbedayi sanat yönetmeni Muhsin Ertuğrul ve dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'ın talebi üzerine hazırladıkları *Uç Saat*'tir. Darülbedayi'nin 1932-1933 sezonunda beş ay süre ile "kapalı gişe" oynanan ve çok seviilen bu opereti bugün sanat tarihçilerinden başka kimse hatırlamıyor.

1930'lu yıllarda toplumsal/ekonomik gelişme profili ve siyasal iktidar⁵

1920'lerin getirdiği

Anlatıya pratik sonuçlarından çok, taşıdığı simgesel nitelikle ilgi çeken İzmir İktisat Kongresi (Şubat 1923) ile başlayabiliriz. Kongre, Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara ile yakın ilişkiler kuramamış olan İstanbul ve İzmir ağırlıklı Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasal iktidarla buluşmasında ilk ve önemli bir adımdı (Boratav, 1995, s. 283-284). “Mesleki temsil” esasına göre örgütlenen ve çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının blok oyları ile karar alan Kongre'nin kabul ettiği “Misak-ı İktisadi Esasları”, ana çizgileri ile, geçmiş onyılda ve 1920'lerin başlangıcında egemen olan “Milli İktisat” anlayışının izlerini taşıyan dilek ve özlere ibaretti. Kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi özendirici, iktisadi hayatın milli unsurların eline geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı ölçüde korumacı nitelikteki bu önermeler demeti, yurtiçindeki egemen iktisadi güçlerin talepleriyle önemli ölçüde örtüşmekteydi.⁶

“Misak-ı İktisadi Esasları” (daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'na (CHF) dönüşecek olan) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Nisan 1923 tarihli beyannamesindeki “Dokuz Umde”ye kısmen yansdı (Kuruç, 2011, s. 250-251).⁷ Ancak daha sonra CHF ve ona dayanan hükümetler ülke için özgün bir gelişme stratejisi ve programı üretmek ve bunu açıkça sahiplenmek yerine sınama-yanılma süreci ile işleyen, “adı konulmamış bir NEP” (Kuruç, 2001, s. 253-254) çizgisini benim-

5 Bu bölümdeki anlatı, Boratav (1995; 1982), Kuruç (2011; 1987), Keyder (1982), Koçak (1995), Tekeli ve İlkin (2009; 1977) ve Tezel'in (1982) seçici bir okumasına dayanmaktadır.

6 Kongrede çiftçi ve tüccar temsilcilerinin temsil nitelikleri görece yüksek olmakla birlikte, aynı şey daha çok kamu görevlileri ve milletvekillerinden derlenen sanayici ve işçi temsilcileri için geçerli değildir (Boratav, 1995, s. 283).

7 Mustafa Kemal'in gerek İzmir Kongresi'ni açan konuşması ile, gerekse Dokuz Umde ile Lozan görüşmelerinin ikinci aşaması öncesinde dış dünyaya “Yeni Türkiye”nin siyasal ve iktisadi perspektiflerine ilişkin mesajlar vermek istediği açıktır.

sediler.⁸ Bu çizgi, ülkeyi savaş yıllarının kısıtlıklar ve enflasyon ortamından çıkarmak üzere, gelişmişliği ne kadar sınırlı olursa olsun, kapitalist sektöre duyulan güveni yansıtıyordu.

1924, bir anlamda, İstanbul sermayesinin atılım yılıydı. Dönemin TBMM Reisi ve İstanbul Milletvekili Fethi Bey (Okyar), bu yılın başlarında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan (İT-SO) İstanbul'un ekonomik durumu hakkında bir rapor hazırlamasını istemişti. İT-SO da eski Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey'in başkanlığında bir komisyon kurarak, talep edilenin ötesinde, Türkiye'nin ekonomik durumunu ve izlenmesi salık verilen politikaları içeren bir rapor hazırlayarak, Kasım 1924'te Başvekilliğe gelen Fethi Bey'e sundu. Rapor hazırlığı ve sunuluşu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) kuruluş hazırlıkları ve fiilen kuruluşu ile eşzamanlıydı.

İT-SO'nun iktisat politikası anlayışı İstanbul'un uluslararası ilişkilerindeki deneyimini ve düşüncelerini yansıtıyor, piyasaların müdahalesiz işlemlerini, şirket yönetimlerinin "Türkleştirilmesi" gibi yabancı sermayeyi gücendirici söylemlerden kaçınılmasını, ticaret ve sanayinin gelişmesi için uzun vadeli kredi verecek bir yatırım bankasının (devlet bankası olmak üzere) kurulmasını öneriyordu. Yakın tarihlerde yayımlanan TCF Beyannamesi de liberal bir çizgiyi benimsiyor, serbest uluslararası ticareti, sermayenin yerli/yabancı farkı gözetilmeksizin bir bütün olarak desteklenmesini ve yabancı sermaye girişinin özendirilmesini savunuyordu (Kuruç, 2011, s. 307-312).

1925'in ilk yarısındaki siyasal bunalım ortamı (Şeyh Sait İsyanı, Fethi Bey'in istifası, Tahrir-i Sükûn Kanunu, TCF'nin kapatılması) sonrasında "liberal" seçenek hükümet çevrelerinin gündeminden uzaklaştı. Dahası, 1925-1927'deki siyasal gelişmeler, aralarında İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin de bulunduğu muhalefetin tasfiyesiyle ve CHF'nin rakipsiz bir siya-

8 Bu tutum, Mayıs 1931'deki Üçüncü CHF Kongresi'nde değişecek, CHF "Altı Ok"lu programına ve devletçiliğe bu kongre ile angaje olacaktır (Bkz. 2.2.). CHF ve onun (1935'teki ad değişikliği ile) izleyicisi CHP çevresindeki siyaset adamları, pratik ve gerçekçi olmadığı iddiasıyla, kuramlaştırmaya genellikle mesafelidir.

sal güç haline gelmesi ile sonuçlandı.⁹ Hükümetin benimsediği “milli” özel kesimin elinde sermaye birikimi seçeneğinin gereği ise somut ve akçalı devlet desteği idi; bunun başlıca aracı da 1913'teki yasal düzenlemeyi kapsamını genişleterek ve tanınan ayrıcalıkları artırarak yenileyen 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu oldu (Kuruç, 2011, s. 308-309).¹⁰ Siyasal muhalefetin tasfiyesi sonrasında İstanbul sermayesi, iktisadi gelişme stratejisini açıkça projelendirme yerine, iktisat politikaları ve teknik kararlar düzleminde kendisine yakın bulduğu siyaset ve yönetim çevrelerini etkilemeyi, “aykırı” bulduğu eğilim sahiplerini ise yıpratmayı bir yöntem olarak benimsedi; 1924'ün “İktisat politikası bizden sorulur!” özgüveninden uzaklaşmış da olsa, hükümetin yerli özel sermayeyi kayırma konusundaki kararlılığını kayıtsız şartsız teşvik taleplerini meşrulaştırıcı bir tutum olarak algılamayı sürdürdü (Kuruç, 2011, s. 304, 312).

Yerli özel sermaye birikimi üzerindeki vurguya rağmen, 1920'li yıllarda hükümetin izlediği iktisat politikasının Türkiye'yi dünya ekonomisine Birinci Dünya Savaşı öncesi uluslararası işbölümü örüntüsü uyarınca eklemlediğini söylemek yanlış olmaz (Keyder, 1982, s. 181-185).¹¹ Bu sonuçta hükümetin kendi tercihleri ötesinde, Lozan Antlaşması'nın kısıtlayıcı hükümlerinin bir sonucu olarak, uluslararası ticaret ve kur politikasında sınırlı bir manevra alanına sahip bulunması da kuşkusuz etkiliydi.

1920'lerde maliye ve para politikaları, mali istikrara öncelik verilerek yürütüldü. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. ve 20.

9 İttihat ve Terakki'nin “yarı-resmî” bankası olan İtibar-ı Milli'nin 1927'de Cumhuriyet'in “yarı-resmî” bankası olan İş Bankası içinde erimeye zorlanması da bu bağlamda zikre değer (Keyder, 1982, s. 151).

10 Yerli ticaret ve sanayi çevrelerini destekleyen bir başka gelişme de, 1920'li yıllarda bir yandan küçük sermayeli yerel bankaların, öte yandan İş Bankası, Ziraat Bankası, Türk Sanayi ve Ticaret Bankası, Emlak ve Eytam Bankası gibi ulusal ölçekte örgütlenen bankaların katkılarıyla, kredi hacminin önemli ölçülerde genişlemesi oldu. Buna rağmen 1929'a gelindiğinde toplam kredilerin ancak üçte birinden biraz fazlası milli bankalarca karşılanabiliyordu (Keyder, 1982, s. 150-164).

11 Boratav (1995, s. 288) 1920'leri “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” olarak adlandırırken, bu tür uzmanlaşma örüntüsüne de işaret etmektedir.

yüzyıldaki mali iflasını yinelemek istemeyen hükümetler bütçe açıklarından ve yeni borçlanmalardan olabildiğince kaçındılar. Köylülüğün yeni rejime sadakati açısından, sürdürülemez bir kavşağa ulaşmış olan aşar'ın kaldırılmasının yol açtığı hasılat kaybı kısmen arazi ve hayvan vergisindeki artışlarla, kısmen de tekel gelirleri ve istihlak ve muamele vergileriyle telafi edilmeye çalışıldı; çağdaş bir gelir vergisi sisteminin başlangıcını oluşturan Kazanç Vergisi kanunlaştırıldı.¹² Parasal tabanın 1920'lerde hemen hemen hiç değişmemesi sadece bir emisyon otoritesinin yokluğunu yansıtmıyor, enflasyonist eğilimlerden sakınma isteğine de uygun düşüyordu; ancak banka parasındaki genişleme ekonominin likidite ihtiyaçlarını karşılamaya yetti.¹³

1929'un ilk aylarında Lozan Antlaşması'ndaki kısıtların sona ermesi ile oluşturulan yeni gümrük rejimi ile fiyatlarının artacağı tahmin edilen ithal mallar üzerindeki spekülasyon ve aynı yıl başlayacak olan dış borç ödemelerinin yaratacağı baskılar, TL'den kaçıışı başlattı ve Türkiye, Büyük Depresyon'u tetikleyen Ekim 1929 Wall Street şokundan önce bunalımla yüz yüze geldi. Her ne kadar Eylül 1930'da TL/Sterlin kuru, *ad hoc* bir bankalar konsorsiyumunun müdahalesi ile istikrarlandırıldı ise de, 1920'lere özgü iktisat politikalarının sürdürülemezliği somut bir gerçek olarak ortaya çıktı.

“Devletçi” bir politika rejimine geçiş

Türkiye 1929-1930'da tarımsal ihraç malları fiyatlarının ve ihracat talebinin çökmesi ve dış borç ödemelerinin yeniden başlaması dolayısıyla ciddi dış şoklara maruz kaldı. Bu şoklara karşı 1929-1931 yıllarındaki ilk politika tepkileri *korumacı* nitelikteydi ve esas itibarıyla kambiyo ve dış ticaret politikaları alanındaydı.

12 1924'te aşar, bütçe gelirlerinin yaklaşık %22'sini oluşturmaktaydı.

13 Cumhuriyet hükümetleri, Osmanlı Devleti'nin kâğıt para rejimini veri kabul ederek ve bunu geçiş döneminin şartlarına uydurarak ciddi bir parasal sarsıntıdan kaçındılar ve 1920'li yıllardaki parasal kararlarını madeni para basımı ve eski banknotların yenilenmesi ile sınırlı tuttular. Kuruç'a (2011, s. 276-281) göre bu tutum, basiretli sayılmamalıdır.

Döviz ve menkul kıymet piyasalarını denetim altına alan ve daha sonra bu işlemleri T.C. Merkez Bankası'nın gözetimine bırakan, görece yüksek 1929 tarifeleri ile ithalatı caydırarak ve ithalat kontrol mekanizmalarını oluşturan mevzuat bu dönemin ürünüydü.

Serbest ticaret modeli ve anaakım iktisadının analitik çerçevesi altında, söz konusu dış şoklara uyum devalüasyon/deflasyon süreçleri ile olası idi. Oysa bu süreçler ülkeyi kronik bir durgunluk dönemine sürüklenme riski taşıyordu. Salt koruma oranlarını yükselterek özel sınai birikimi desteklemenin uzun dönemde büyümeyi sürükleyici etkiler yapamayacağı seziliyordu. Devletin sınai yatırımlarının ve birikime dönük diğer devlet müdahalelerinin ivme kazandıracığı “devletçi” bir modelin yatırılabilir artığı büyüteceği düşüncesi hükümet çevrelerinde destek bulmaya başlamıştı. CHF'nin Altı Ok'lu programı benimseyen ve “devletçilik”i vurgulayan Kasım 1931'deki Üçüncü Kongresi, böyle bir konjonktürü yansıtır. Sonuçta, salt korumacılık, 1932'den itibaren aşıldı ve *korumacılık*, *devletçilikle* tamamlandı (Boratav, 1995, s. 294-295).

Ancak siyaset çevrelerinin üzerinde kesin mutabakat sağlayamadıkları bazı hususlar vardı: (i) Dış şokun kısa dönemde ulusal hasılayı daraltıcı etkisinin hangi toplum kesimlerine yansıtılacağı; (ii) Dış ticaretteki korumacı uygulamanın doğurduğu kıtlık rantlarının kime/kimlere gideceği; (iii) Gerileyen reel ve parasal gelirlerin daralttığı vergi tabanının hangi toplum kesimlerine yeni yükler getirilerek genişletileceği;¹⁴ (iv) Bunalımı uzun dönemde aşmaya dönük yapısal değişme ve sanayileşmenin kilit aktörlerinin kim/kimler olacağı.

Eylül 1930-Eylül 1932 döneminde İktisat Vekilliği görevinde bulunan Mustafa Şeref Bey (Özkan) ekonomik daralma-

14 Dönemin ortodoks maliye ilkelerine sıkı sıkıya bağlı hükümetleri için bütçe açıkları, ısrarla kaçınılan bir karabasandı. Bunalımın zirvede olduğu 1931-1932'de bile açıkların azaltılmasına çalışıldı ve 1933 bütçesi az-çok denk gerçekleşti (Kuruç, 2011, s. 289-291). 1931-1932'nin siyasal ve ekonomik konjonktürü paralelinde vergi kanunları sık sık değiştirilerek vergi yükleri, gelir bölüşümünü kollayacak biçimde, çeşitli toplum katmanları arasında kaydırıldı (ayrıntılar için bkz. Tekeli ve İlkin, 2009, s. 264-289). Cumhuriyet tarihinde vergi kanunlarında bu kadar sık ve kapsamlı değişikliklerin yapıldığı bir başka dönem bulmak zordur.

nın ve ek vergilerin yükünü topluma daha adil dağıtmayı, kıtlık rantlarını daha geniş toplum kesimlerine kazandırmayı ve kamu kesimini sanayileşmede öncü konuma getirmeyi amaçlayan bir devletçilik anlayışına sahipti. Bu anlayış Temmuz 1932'de TBMM'den geçen Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sınai Kredi Bankası kuruluş kanunları ile şeker, kahve ve çay ithalatının tekelleştirilmesini ve afyon yetiştiricileri satış kooperatifleri kurulmasını öngören kanunlar ile uç noktalarına ulaştı. Anılan kanunlardan ilk ikisi, 1925'in Sanayi ve Maadin Bankası modelinden farklı olarak, kamu kesimindeki yatırım/işletmecilik ve yatırım bankacılığı işlevlerini ayrı kurumsal yapılar da örgütlüyordu. Temmuz 1931'de yürürlüğe giren ve ithalatta miktar kısıtlamaları getiren kontenjan sistemini uygulama tarzı ile özel ticaret ve sanayi çevrelerinin tepkisini çekmiş olan Mustafa Şeref Bey, Temmuz 1932'nin kanunlar dizisi dolayısıyla da TBMM'de ve iş dünyasında yoğun eleştirilere muhatap oldu. Bardağı taşıran olay ise kurulması tasarlanan kâğıt sanayii tesisine, devletin sanayi örgütleri yanında, İş Bankası'nın da istekli olmasıyla ve Mustafa Şeref Bey'in buna karşı çıkmasıyla gelişti; Mustafa Şeref Bey, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından "azarlanarak" istifaya zorlandı ve Eylül 1932'de yerini 1924-1932 döneminde İş Bankası Grubu'nun en önemli siması olarak sivrilen Mahmut Celal Bey'e (Bayar) bıraktı.¹⁵ Yeni İktisat Vekili'nin Eylül 1932'deki ilk işlerinden biri, Vekâlet görevlilerini "aşırı devletçi" uygulamalardan kaçınmaları için uyararak (aslında sermaye çevrelerinin kaygılarını gidermeye dönük) bir genelge çıkarmak oldu (Boratav, 1982, s. 125).

15 Dramatik yenilgisi Kuruç (1995, Bölüm 6; 1982, s. 87-104); Boratav (1982, s. 105-107) ve Tekeli ve İlkin'de (2009, s. 144-158) ayrıntıları ile anlatılan Mustafa Şeref Bey, yakın çevresine göre bilgili ve yurtsever bir iktisatçı, karşıtlarına göre ise "tamamen yanlış bir dünya görüşü(ne sahip)..., hayatın dışında kalmış nazariyeciler bir adam" idi (Boratav, 1982, s. 106). Egemen sınıflar ile siyasal kadrolar ve bürokrasinin bir kesimi arasındaki mücadeleden turmandığı bir aşamada eylemli kamu görevlerinin dışına itilen Mustafa Şeref Bey'in tasfiyesine Başvekîl İsmet Paşa direnemedi. İsmet Paşa, daha sonra devletçilik konusundaki kendi pozisyonunu (Kemalizmin radikal, fakat hükümet ve CHF çevrelerinde benimsenmeyen bir yorumunu geliştiren) *Kadro* dergisinin Ekim 1933 sayısında "Fırkamızın Devletçi Vasfı" başlıklı yazısı ile belirtmek gereğini duydu.

Boratav'a (1982, s. 109) göre Bayar, 1930'ların başlangıcında "rejimin ayakta durabilmesi için objektif bir zorunluluk halini alan" devletçi politikaların egemen sınıfların denetimi dışına taşmayacak kapsam ve yoğunlukta tutulması misyonunu üstlenmişti ve bu misyonu da başarıyla yerine getirdi. Büyük Depresyon'dan kayıpla çıkan tarımsal üreticilerin ve tarım ürünlerinin iç ve dış ticareti ile uğraşanların rejime bağlılığı sarsılmış iken, hükümet ticaret ve sanayi burjuvazisinin tümel muhalefetini göze alabilecek durumda değildi.

Bayar'ın kalkınma ve sanayileşme anlayışı "bütün milli menabi-i kuva"yı (tüm ulusal güç kaynaklarını) kullanmaya, yani konjonktürel nedenlerle devletin sanayi girişimleri kaçınılmazlaşmışken, yerli özel kesimi bu sürecin dışında bırakmamaya dayanıyordu (Kuruç, 2011, s. 368). İktisat politikalarının kumanda merkezinde özel kesimin duyarlılıklarına aşına bir siyaset adamının bulunması karşılığında sermayeden beklenen, ekonomide kamusal kontrolün artmasını anlayışla karşılaması idi.¹⁶ Egemen sermaye çevreleri devletçiliğin bu versiyonunun Türkiye'de kapitalist bir gelişme modelinin parçası olduğunu, devletçi bir gelişme dinamizminin (bunalım koşullarında liberalizmin durağanlı-

16 1933-1938 dönemine damgasını vuran bu uzlaşma sürecinde Bayar'ın ara sıra liberalleri irkiletecek beyanlardan kaçınmaması ilgi çekicidir: "Bizler istihale devri geçiriyoruz. Liberalizmi –dilim dahi dönmüyor, bu kelime bana o kadar yabancı geliyor– yıkaraktan, memleketimizde *güdümlü* bir ekonominin (vurgu bizimdir, O. T.) esaslarını kurmak istiyoruz" (1936); ya da "Eğer memleketin sanayileşmesini ve milletin muhtaç olduğu refahı bazı hususi teşebbüslerle ve bu teşebbüslerin dayandığı sermayeye bırakmak lazım gelirse, lâakal (en az) iki asır daha intizar devresi geçirmektimiz lâzımdır" (1936). Bu beyanlarda 1935'teki Dördüncü CHP Kurultayı'ndaki atmosferin ve başarıyla yürüten Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın yansımaları görülüyor (aktaran: Kuruç, 1982, s. 123; s. 137). Yine de Bayar'ın 1935 İzmir Fuarı'nı açarken (Atatürk'e izafe ederek) söyledikleri, yeterince açıktır: "Büyük yaratıcı önderimizin ekonomide bu ana umdemiz hakkında bana verdiği emir ve direktiflerini buradan size kelime kelime olduğu gibi okuyorum: Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi, XIX. asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizde manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeyin yapılmadığını göz önünde tutarak *memleket iktisadiyatını devletin eline alması* (vurgu bizimdir, O.T.)" (aktaran: Yenal, 2001, s. 82).

ğı ile kıyaslandığında) burjuvazinin kısa ve uzun dönemli çıkarları açısından tercih edilebileceğini algulamakta fazla gecikmedi.

Bayar'ın 1933'te önemli katkıda bulunduğu iktisadi kurum-sallaşmalar içinde Haziran 1933 tarihli Sümerbank Kanunu ile Mayıs-Haziran 1933 tarihli Mevduatı Koruma ve Ödünç Para Verme İşleri Kanunları vurgulanmaya değer. Sümerbank'ın kuruluşu Mustafa Şeref Bey'in ofis/banka ikili yapılanmasının terk edilerek, 1925'in Sanayi ve Maadin Bankası modeline geri döndüğü anlamını taşımaktadır. Diğer iki kanun ise, Bayar'ın iktisadi gelişme anlayışı içinde hayati bir önem taşıyan finans işlerine çeki düzen vermeyi amaçlamaktadır.¹⁷ 1934'te Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanmasına geçilmesi (resmî başlangıç: Nisan 1934), aynı yıl bu planın uygulanmasında ve iktisat politikalarının oluşturulmasında kilit önemde "kurmaylık" hizmetleri görececek olan İktisat Vekaleti'nin yeniden yapılandırılmasını gerektirmiş, bu da Mayıs 1934 tarihli İktisat Vekaleti Teşkilat Kanunu ile sağlanmıştır.

Bayar'ın 1936'da sözünü ettiği "güdümlü" (daha doğrusu, merkezî kontrol ve yönlendirme aygıtlarına sahip) ekonominin üç önemli aracı, tümü de Haziran 1936 tarihini taşıyan İş Kanunu, Bankalar Kanunu ve Endüstriyel Mamulâtın Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tesbiti Hakkında Kanun'dur. Hükümet, böylece (daha önce oluşturduğu kambiyo kontrolü hatırlanırsa) üç önemli faktör fiyatını (döviz kuru, ücretler ve faiz haddi) ve gerektiğinde girdi ve ürün fiyatlarını yönlendirebilecek araçlara sahip olmuştur.

Uluslararası bunalımın ulusal ekonomiye diğer yansımaları

Dünya ticaretini çöküşe sürükleyen Büyük Depresyon'un çevre ekonomileri için hem olumlu, hem de olumsuz sonuçlar

17 Kamu girişimlerinin hızlı gelişmesi ve sektörel çeşitlenmesi Sümerbank Kanunu'nu kısa sürede yetersiz hale getirmiş, Haziran 1935'te Etibank kurulmuş, Haziran 1938'de (ve Bayar'ın Başbakanlık döneminde) İktisadi Devlet Teşekkülleri ile ilgili çerçeve kanun çıkarılmıştır.

doğuracağı düşünülebilir. Siyasal iktisat perspektifinden bakıldığında, emperyalist çıkarlara göre biçimlenmiş dünya işbölümünün sürdürülemez hale gelmesi, çevre ülkelerinin gelişme ve sanayileşme politikalarındaki manevra alanlarını genişleten bir *fırsat* sayılabilir. *Kadro* dergisi yazarlarının dünya sistemi analizinde bu anlayış belirgindir.

Dönemin başat anaakım iktisadi, serbest ticaretin yerini korumacılığa bırakması ile etkinlik kayıplarının ortaya çıkacağını ileri sürmekte idi. Hükümet ve CHF çevrelerinin (açık yolsuzluk örnekleri ya da tekil işletme düzeyindeki çarpıcı başarısızlıklar dışında) bu hususlara fazla duyarlı olmadıkları söylenebilir.¹⁸ Ayakta kalan az sayıda liberal muhalif (örneğin Ahmet Ağaoğlu) için bu kötülüklerin asli kaynağı, serbest rekabeti ortadan kaldıran devletçilikti.¹⁹ Ancak 1930'larda uluslararası ticaretin ülke ve/veya para blokları etrafında kümelenmesi, iktisat yönetimini kaygılandırdı ve bunun Türkiye dış ticareti üzerindeki kısıtlayıcı etkilerinin ikili anlaşmalarla giderilmesine çalışıldı (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 221-249). Buna rağmen, Türkiye 1930'lu yılların sonlarına doğru dış ticaretinde büyük ölçüde Almanya'ya bağımlı olmaktan kurtulamadı (Tezel, 1982, s. 160-162).

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra savaş öncesinin altın standardına dönmek isteyen ülkeler, bu standardın daha esnek versiyonları olan altın-döviz standardını ya da altın külçe stan-

18 Zeki Mesut Bey'in (Alsan) CHF'nin resmi organı sayılabilecek *Hakimiyet-i Milliye*'deki şu satırları istisnaidır: "Kapalı iktisat zamanımızın tabii ve devamlı bir iktisat sistemi olamaz. Hatta (böyle bir) sistem içinde de beynelmilel hareketler kendilerini hissettirirler" (5 Şubat 1933). Zeki Mesut Bey, köşe yazısının devamında şu savı dile getiriyor: "Milli iktisadın gerek memleket içindeki, gerek memleket dışındaki şartlara uygun bir vaziyette ... inkişafını temin edebilmek için mutlaka devletin delalet ve yardımına ihtiyaç vardır" (başka bir deyişle, açık bir ekonomi de devletin yönlendirici müdahaleleri olmadan işletilemez, O. T.).

19 Ağaoğlu, bu görüşü Mayıs-Eylül 1933 döneminde çıkardığı *Akın* gazetesinde sık sık dile getirmiştir. Özel iş çevrelerinin 1948'de düzenlediği ve devletçiliği itibarsızlaştırma çabasının bir parçası olan İktisat Kongresi'nde liberal iktisatçılar kamu iktisadi teşebbüslerinin hatalı yer, ölçek, ürün, girdi ve teknoloji seçimi kararlarını kıyasıya eleştirirken, verimsiz özel girişimlere dönük eleştirilerinde daha hoşgörülü davranmışlardır (bkz. Yenil, 2001, s. 95-98).

dardını uygulamaya çalışmışlardı. Bu para sistemleri bunalım döneminde yaşayamadı. İngiltere “altın standardı”nı Eylül 1931’de, ABD ise Nisan 1933’te terk etmek zorunda kaldı.²⁰ Dünya para ve ödemeler sistemi ile sermaye hareketlerindeki çöküş, hükümet çevrelerini başlıca iki nedenle tedirgin etmekteydi: Öngörülemeyen kur hareketlerinin yarattığı istikrarsızlıklar ve iç tasarrufları yetersiz bir ekonomiye dış kaynak akımının hemen tümüyle kuruması. Bu nedenle o dönemde Cemiyet-i Akvam adıyla anılan *League of Nations*’un inisiyatifi ile Haziran 1933’te düzenlenen uluslararası Londra Para ve İktisat Konferansı Türkiye için önem taşımaktaydı.²¹

Türkiye Ocak-Nisan 1933’te Konferans’la ilgili teknik çalışmalar sonucunda ayrıntıları Tekeli ve İlkin (2009, s. 307-313)’de verilen nüanslı bir pozisyon belirledi ve görüşlerini Mayıs 1933’te (ABD hükümetinin talebi üzerine) ABD ile paylaştı.²² Türkiye’nin müzakere pozisyonu, uluslararası ilişkilere ters düşmeden ve egemen uluslararası güçlere meydan okur bir tavır sergilemeden, kendi ulusal iktisat politikasındaki manevra imkânlarını korumaya çalışmak anlamını taşımaktaydı.²³ Konferans’ın gümrük tarifelerinin indirilmesi ve ikili ti-

20 Teknik ayrıntılar ve 1928-1933 dönemi itibarıyla çeşitli ülkelerdeki kambiyo rejimlerinin durumu için bkz. Günver-Turan (1980, s. 52-62) ve Kuruç (2011, s. 21-22, s. 103-118).

21 Londra Konferansı öncesindeki Ocak 1933 tarihli Cenevre hazırlık toplantısında Konferans gündemi (ve alınması gerekli görülen kararlar için tavsiyeler) şöyle saptandı: (i) Uluslararası para ve kredi politikaları (hedef, gerçek bir uluslararası para standardına erişmek olmalıydı); (ii) Uluslararası meta fiyatları (hızla düşen meta fiyatlarının yükselmesi öngörülmedi); (iii) Sermaye hareketlerinin tekrar canlandırılması (bu amaçla kambiyo kontrollerinin kaldırılması önerilmekteydi); (iv) Uluslararası ticaretteki kısıtlamalar (bunların olabildiğince giderilmesine çalışılmalıydı); (v) Gümrük tarife politikaları ve (vi) Üretim ve ticaretin düzenlenmesi.

22 Maliye Vekâleti Varidat Umum Müdürü Cezmi Bey’in (Emiroğlu), Konferans arka planını ve gündemini açıklayan bir yazı dizisi, Şubat 1933’te *Hakimiyet-i Milliye*’de yayımlandı. Sıradan gazete okurunun izlemek ve anlamakta güçlük çekeceği bu yazılarda Türkiye’nin olası müzakere pozisyonu üzerindeki görüş ve önerilerden çok, Cenevre toplantısı sırasında “mütehassıs”ların dile getirdikleri analiz ve tavsiyelere yer verildiği görülüyor. Ayrıca, bkz. Emiroğlu (1933).

23 Türkiye’nin egemen uluslararası güçler karşısındaki dikkatli tutumu, Osmanlı borçlarının ödenmesinde de görülür. Lozan Antlaşması uyarınca, 1929’da ilk borç servisini gerçekleştiren, ancak iktisadi bunalım dolayısıyla 1930’da kıs-

caret anlaşmalarının caydırılması yolunda kararlar alabileceği düşüncesiyle Türkiye, Mayıs 1933'te gümrük tarifelerini artırdı ve ikili ticaret anlaşmalarını hızlandırdı (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 307-313).

Türkiye Konferans'a Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in (Aras) başkanlığında çok geniş bir heyetle katıldı (heyette İktisat Vekili Mahmut Celal Bey (Bayar), üst düzeyli bürokratlar ve iki İş Bankası mensubu da bulunuyordu). Konferans'ın iki ana komisyonu, Para ve Maliye ile İktisat Komisyonları idi. Para ve Maliye Komisyonu'ndaki müzakereler, ABD delegasyonunun önerileri doğrultusunda belirli mutabakatlara epey yaklaşmışken, ABD birden tutum değiştirdi. Başkan Roosevelt, 3 Temmuz 1933'te Konferans'a ABD'nin kendi iç sorunlarıyla uğraşırken, altın standardı ve para değerinin saptanması ile ilgili konularla ilgilenemeyeceğini belirten bir telgraf göndererek ve ABD'nin müzakere heyetini değiştirerek Konferans'ı adeta "dinamitledi". Temmuz 1933'te çalışmalarına "geçici" olarak ara verildiğinde, herkes Konferans'ın bir daha toplanamayacağını farkındaydı. Sonuçta varılan nokta, her ulusun "başının çaresine bakması" oldu.²⁴

mi bir ödeme yapabilen ve bundan sonra ödemeleri askıya alan Türkiye, borcu reddeder bir pozisyon almamış, uzun müzakerelerden sonra borcu yeniden yapılandırmayı ve borcun altın para esaslı ile ilişkisini kesmeyi başararak, 1933'te ödemelere yeniden başlamıştır (Tekeli ve İlkin, 1977, s. 43-45).

- 24 Tekeli ve İlkin'in (2009, s. 316-318) naklettikleri, İktisat Komisyonu'nda Türk ve Alman delegeleri arasındaki tartışma, Konferans'a katılan ülkelerin, gerçek bir uluslararası düzen için karşılıklı tavizler vermekten çok, kendi ulusal çıkar ve politikalarını kollamaya yatkın olduklarını düşündürmektedir. Türkiye, Roosevelt'in çıkışından sonra Konferans'ın aynı gündemle devam edemeyeceğini savunan "Altın Grubu" (İsviçre, Hollanda, Fransa, vb.) ile taktik işbirliğine giderek, Konferans'ın bir sonuca ulaşmadan dağılmasından çok da fazla rahatsız olmayacağını işaretini vermişti. Ocak 1934'te ABD'nin tek taraflı bir karar ile dolar değerini yeniden altına bağlaması ve Eylül 1936'daki (geçici ve "informel") Üçlü Anlaşma ile dolar, sterlin ve frank paritelerinde istikrarın sağlanması, iki savaş arası dönemi karakterize eden "Komşum yoksullaşsın!" anlayışını değiştirmeye yetecek gelişmeler değildi.